

ANTWERPEN. De Antwerpse bevolking als zodanig heeft, sedert de vroegste tijden van haar geschiedenis tot heden toe, nooit haar eigen taal en haar eigen volksaard verloochend. Naast de volkstaal werd er in de middeleeuwen, zoals elders, het Latijn als internationale taal gebruikt. De taal van het bestuur was hoofdzakelijk het Diets. Deze bestuurstaal gold zelfs voor vreemde kooplieden in zoverre dat, in het begin der vijftiende eeuw, het consulaat van Portugal, het eerste consulaat te Antwerpen, voorschreef dat voor al de zaken die voor de schepenen behandeld werden, het Nederlands als voertaal verplicht was. Het Brabantse Antwerpen had niet, zoals de steden van het graafschap Vlaanderen, af te rekenen met de Franse invloed die van de leenroerige hofhouding uitging.

1. DE EERSTE SPOREN VAN VERFRANSING. Waren er tijdens de middeleeuwen slechts Latijnse en Nederlandse archiefstukken, twee herzogelijke stukken, „de Walsche charte” van 1314, daargelaten, daarin kwam verandering tijdens de bezetting door de troepen van Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, die sedert 1357 de stad en enkele der poldergemeenten bezet hield. Vele Vlaamse schout- en domeinrekeningen worden dan in het Frans gesteld. De briefwisseling van graaf Lodewijk van Male met de stad gebeurde echter nog steeds in het Diets, zoals dat te voren met de hertogen van Brabant het geval was geweest. In deze periode is er geen verfransing te bespeuren. De toestand veranderde onder Filip de Stoute (1384-1404), met wie alle briefwisseling in het Frans gevoerd werd. Onder de latere hertogen van Bourgondië kreeg het Frans een steeds ruimere plaats in de hogere administratie. De stedelijke grondslag bleef echter Vlaams en er zijn geen tekenen die wijzen op verfransing van de bevolking. Anders was het gesteld met de burgerstand, doch de voor-

Wi schepenen poertren ende alle die ghemeente van Antwerpen maken ont allen den ghenen die dat heren selen hem
 ochte hozen selen dat wi om ghemeene arbore ende om grote nutteke der poert van Antwerpen hebben vorrecht ont
 lieven vrienden der meesterfen ende den conene vander lasserien van Antwerpen. Werdake ende vordelake ont
 buente ende een half wildert diemen noemt hemde tighende buder lasserien op die buere also alle hem
 bevrift ende ghemeent es de buente van deser vorreghenoender wildert diemen noemt hemde ombe
 t'nself pont lonescher penninghe welke penninghe die meesterfe ende conent vander lasserien die her
 verghenoemt sijn ons walle en vordelake vergonden hebben der poert buer van Antwerpen. Ende die w
 oet vordelake ghekeert hebben mozore en in nutteke der poert van Antwerpen alle die poert mede te vel
 rone. en de tetsiden. **W**iele vorreghenoemde wildert diemen noemt hemde hebbe wi bocht deser vo
 regghenoender meesterfen en den conente vander lasserien ende dien na hem comen selen in gerecht
 herne te hebbene en te bestrone en haren vrien walle mede te doene de buente om t'nself penninghe
 erfdeke te chuse penninghe alle ghemeentlike boer in boer. Also idere der poert van Antwerpen
 ghedene en te gheneent vordelake vander meesterfen en vander conene vander lasserien die hier
 vorreghenoemt sijn ochte van dien hem na comen selen op sene penninghe. **D**ie comt naet der
 kerst dach. Ende in dese vorreghenoemde wildert diemen noemt hemde soe sde wi. alle meester
 fe ende die conent die hier vorreghenoemt sijn. en die na hem comen gheude honden ende ghe
 hiteghen en ghet w't om wolen tighen allen mensche. Ende om dat diera der meesterfen ende
 den conente die hier vorreghenoemt sijn en den ghenen die na hem comen selen w't blime ende
 ghetade. soe hebbe wi hem dese heren. beswet verhangende metter poert seghel van Antwerpen
Die was ghedaten mit ider ons heren. Insenach. alle hondert. negghenach en sesse des
 onderdaghes na sene hies dach. **W**angume - -

De oudste bekende schepenbrief in het Nederlands (25 oktober 1296), waarbij de stad Antwerpen aan de leprozerij aldaar vijfenhalf bunder gemene grond verkoopt.

spelling van Guicciardini, dat het Frans hier de tweede moedertaal zou worden, is niet uitgekomen. Floris Prims, die aan de taaltoestanden in de zestiende eeuw een speciale studie wijdde, wijst op de achteruitgang van de zeevaart, zodat de verfransing, die met deze internationale handel verbonden was, geen algemene doorbraak kon bereiken. De vreemde kooplieden, die het Frans in de plaats van het Latijn tot internationale handeltaal hadden gemaakt, werden nagevolgd door dichters als Jan van der Noot, door vooraanstaanden als Jacob van Wesenbeke, Willem van Oranje en Filips van Marnix en door de stadsadministratie, al blijven de in het Frans gestelde scabinale documenten een kleine minderheid, omdat zij meestal de hogere burgerij aangaan.

2. DE FRANSE PERIODE. Van de tweede helft der zeventiende eeuw af is de kloof tussen het Frans, de taal van de aristocratie en van de hogere burgerij, en de taal van de gewone man, de volkstaal, voorgoed onoverbrugbaar. De rasechte bevolking, de traditionele Antwerpenaars, zijn trouw gebleven aan het Nederlands. Als men in het Brabantse Antwerpen het woord „Vlaams” ging gebruiken om de volkstaal aan te duiden, gebeurde dat onder Franse invloed, vanwege de overeenkomst met de taal van het volk uit het graafschap Vlaanderen. De verfransing, die zulk een taai be-

staan had en die in de negentiende eeuw de Vlaamse taalstrijd deed ontstaan, bestond dus vóór de Franse bezetting van 1795-1814.

De officiële verfransing tijdens de Republiek en tijdens het Keizerrijk vond zo een gunstige voedingsbodem. Ondanks de propaganda voor de Republiek, de enige die geduld werd, ondanks de wettelijke verplichting het Frans als voertaal te gebruiken, werden de volkstaal en de eigen volksaard niet aangetast. Zelfs de verzoenende politiek van Napoleon, zijn streven om Antwerpen als (oorlogs)haven groot te maken en om handel en scheepvaart te doen toenemen, deden hieraan geen afbreuk.

Er kwamen reacties los in het voordeel van de eigen taal: in 1798 liet het Antwerpse Genootschap ter Bevordering van de Genees- en Heelkunde zijn verhandelingen voorafgaan door een „lof van de rijke en bevallige moedertaal”. In die geest werd ook in 1803 het Tael- en Dichtlievend Genootschap van Antwerpen opgericht. De Franse druk, die een uitroeiing van de Vlaamse taal beoogde, werd sterker naarmate de veroveringen duurzamer schenen. Van 1812 af zijn de straatnamen een-talig Frans en reeds twee jaar tevoren was er nog slechts één krant toegelaten: het Journal du Département des Deux-Nèthes. De nieuwe taaltouwen kwetsten het volk, vooral het mindere

volk, doch de anti-Franse gevoelens waren niet alleen daardoor ingegeven. Fransgezind en anti-klerikaal waren te Antwerpen synoniem. Daarbij voegden zich de gehate conscriptie en van 1813 af de economische crisis. Toen de bezetters in 1814 vertrokken, bleven er Fransen achter die, hetzij in de handel, hetzij door aankoop van zwart goed, hetzij in de rechterlijke wereld en in de administratie sterke posities hadden verworven. Zij hebben de kaste der vroegere „fransquillons” aanzienlijk versterkt.

3. HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN. De vereniging met Nederland viel bij de Antwerpse bevolking niet in goede aarde. Men was de sluiting der Schelde nog niet vergeten. „Voorstanders waren de achtergebleven Fransen, ambtenaars, juristen, zwartkopers, anti-klerikalen, die, nu ze Frankrijk moesten missen, nog liefst onder de scepter zaten van de protestantse vorst uit het Noorden” (F. Prims). De „haut-commerce” was geheel verfranst. Engelsen, Duitsers, Hollanders leidden een Frans cultuurleven. Hun bladen waren het Journal d'Anvers en Le Journal du commerce. De flamingant priester J.B. Buelens gaf Den Antwerpenaer uit (1828-'45) met anti-Hollandse strekking. J.F. Willems, een vurig voorstander van de vereniging van Noord en Zuid, richtte in 1820 het genootschap Tot Nut der Jeugd op, een onderwijzersvereniging waar het Frans in ere bleef. Het mag ons niet verwonderen, als een strijdend flamingant zoals L. Vleeschouwer getuigde dat hij, uit oppositie tegen Willem I, Franssprekend was geworden, zoals toen de mode was. Nog in 1829 – na veertien jaar Nederlands regime – kwamen te Antwerpen, door J.F. Willems „de meest Nederlandse stad van België” genoemd, de volksmensen met een tolk naar het kantoor van registratie, wetend dat er nog Nederlandsonkundige ambtenaren zetelden, en er werden nog voortdurend nieuwe benoemd. Niet alleen de sterke verfransing van de burgerij, maar vooral de vrees dat vernederlandsing verhollandsing zou betekenen, schiep een diepe kloof tussen België en Nederland, die te Antwerpen scherp werd gevoeld wegens het verschil in volksaard en -taal.

4. BELGISCHE ONAFHANKELIJKHEID EN VLAAMS VERZET. Toch werd de Belgische Omwenteling in het Antwerpse met gemengde gevoelens ontvangen. Het Vlaams verzet tegen de verfransing van het overheidsleven, stelselmatig doorgevoerd na de septemberdagen van 1830, heeft niet lang op zich laten wachten. Reeds in november 1830 werd in Den Antwerpenaer de feitelijke achteruitstelling van het Vlaams in het bestuur aangeklaagd en op 25 december 1830 verscheen een scherp artikel van de hand van de jonge athe-neumleraar J.F.C.V. Verspreuwen. Er volgden maatregelen vanwege de overheid. De „verbaning” als ambtenaar van J.F. Willems naar een geringere post te Eeklo (lente 1831) was te wijten aan zijn flamingantisme, in schijn aan zijn orangisme. Dat belette hem niet toch nog protestartikelen te schrijven die door Den Postryder te Antwerpen werden overgenomen. Ondanks het feit dat de gevolgen van de opstand en van het beleg van het kasteel zich deden voelen, was omstreeks 1833 het Franse culturele leven reeds volledig gereorganiseerd. De reactie op de verfransing van het openbare leven kwam slechts langzaam op gang.

Theodoor van Rijswijck leerde Nederlands schrijven. Hendrik Conscience kwam in contact met J.A. de Laet en waagde zijn eerste pogingen om in het Nederlands te publiceren. Naast de Gentse groep van taalijveraars ontstond te Antwerpen een letterkundig genootschap De Olijftak. Beide flamingantische centra hadden voeling met elkaar. Na Het Wonderjaer in 1836 bracht Conscience in 1838 zijn Leeuw van Vlaanderen en gaf aldus het vertreksein tot de grootste popularisering van de V.B. De „Leeuw” was bedoeld als een middel tot bewustmaking van het Vlaamse volk. Daarom is het Voorwoord bij dit Vlaams epos een belangrijk tijdsdocument. „Het is een Vlaams-nationaal manifest in Belgische geest, een koppeling van begrippen, die volkomen thuis hoort in de geest van de niet-orangistische flaminganten uit de jaren 1834-'35” (H. Elias). Anderzijds heet het dat „Conscience en de hele Vlaamse Beweging van die tijd door België tot Vlaanderen zijn gekomen uit reactie” (L. Wils). Hoe dan ook, de Vlaamse strijd te Antwerpen was niet alleen een taalstrijd, hij was tevens een politieke beweging, die ook op andere gebieden haar invloed deed gelden. De kunstbeweging, die haar oorsprong vond in de Academie, waar G. Wappers en zijn vrienden het opnamen tegen de Fransgezinde directeur M. van Bree, bewerkte het ontstaan van het eerste Vlaamse gezelschap. Deze kunstbeweging, die aansloot bij de literaire wereld, kan als het voornaamste beginpunt van de V.B. te Antwerpen worden beschouwd met als eerste realisatie het Vlaams Petitionnement van 1840-'41. Intussen hadden in mei 1840 vier Vlaamsgezinden hun intrede gedaan in de Provincieraad en, toen bij de Rubensviering in 1840 de provinciegouverneur in het Frans het woord wilde voeren, dwong Conscience hem te zwijgen.

Op 1 januari 1844 verscheen te Brussel het eerste eigenlijke Vlaamsgezinde dagblad Vlaemsch België, met J.A. de Laet als hoofdredacteur en andere Antwerpse flaminganten als redacteurs. Elke groep had nu zijn eigen tijdschrift en als een repliek op Le Précurseur verscheen Het Handelsblad o.l.v. L.J. Vleeschouwer, in 1847 opgevolgd door August Snieders. Van toen af zouden deze twee bladen de Antwerpse politiek beheersen. Waar tengevolge van het Heilig Verbond (1845) eensgezind werd opgetreden ter verdediging van Vlaamse belangen, kwam, na de Franse februari-revolutie van 1848, de „scheiding der geesten”, al bleef men samenwerken in de Grievencommissie (1856) en trachtte men de jubileumfeesten van Leopold I te vertroebelen. Het manifest van het Nederlandsch Kunstverbond somde de grieven op en via L. Gerrits kwam er contact met de arbeidersbeweging: de liefde voor de taal van de mindere man („Taalminnaren”).

5. DE NEDERDUITSCH E BOND EN DE MEETINGPARTIJ. In 1861 bewerkte Julius de Geyter de oprichting van de Nederduitsche Bond, een vereniging die de flaminganten over hun verdeeldheden heen zou doen samenwerken en doen optreden bij verkiezingen. Het specifiek Antwerpse probleem der „militaire dienstbaarheden” leidde tot de oprichting van de Meetingpartij (1862), waarin katholieke en liberale Vlamingen elkaar terugvonden, nadat de Franse kloosterwet (1857) heel wat deining had doen ontstaan door een weeroplaaiend anti-klerikalisme. Door samen-

WEG MET DE KASTELEN; STEM T VOOR DE MEETING.

TOEKOMST VAN ANTWERPEN!
Uw lot is in de kiesbus!

NOORDER KASTEEL •
Burgers past op!

werking met de Nederduitse Bond veroverde de Meeting het stadhuis (1863). Haar gekozenen legden de eed af in de volkstaal en erkenden het Nederlands als de officiële taal van het stadsbestuur. De volksvertegenwoordigers van de Meeting waren Jan de Laet (1863), de eerste die in de kamer de eed in het Nederlands aflegde, Lodewijk Gerrits (1866), die met De Laet ijverde voor de vernederlandsing van het gerecht, en Edward Coremans (1868), die in 1868 de eerste Vlaamse redevoering in de kamer zou uitspreken en die er voor het eerst de eis stelde van een Vlaamse hogeschool (1869). Het orgaan van de Meeting en van de Nederduitse Bond was Het (Ons) Recht (1874-1914).

In de jaren 1870 werd Antwerpen politiek volledig beheerst door het anti-militarisme van de Meeting en door het anti-klerikalisme, door de regering gestund, waardoor het volk, vooral het Vlaamse volk, zich tegen de bewindvoerders te Brussel keerde. Het succes van de Meetingpartij bij de verkiezingen van 1869 tengevolge van de „Antwerpse kwestie” sloeg een bres in de regeeringsmeerderheid. Er volgde een kabinetscrisis. In de nieuwe regering werd een meetingsistisch gekozen, Victor Jacobs, opgenomen. „De strijd tegen de miskening van zijn eigen Vlaamse volk door de Belgische staat, zou in deze jaren een bepaald Antwerps karakter dragen”. (F. Prims).

Typisch voor de Vlaamse strijd te Antwerpen in die tijd is het geval Karsman. Jacob Karsman had hekelichten op „de kasteelen van Chazal, den Franschman” uitgegeven zonder drukkersnaam. Zijn verdedigers eisten in het Vlaams te pleiten voor het beroepshof te Brussel, wat geweigerd werd. Daarom hield procureur-generaal De Bavay

zijn openingsrede voor het beroepshof over „La question flamande dans ses rapports avec les affaires judiciaires” (15 oktober 1864). Onmiddellijk daarna werd te Antwerpen een protestanddag belegd tegen de uitlatingen van De Bavay. Op 27 augustus 1867 besloot de Antwerpse gemeenteraad, dat alle eentalige stukken van de stad uitgaande, in het Nederlands gesteld moesten zijn.

De troebelen te Antwerpen naar aanleiding van het vertoon rondom de Franse troonpretendent Henri de Chambord en een wederopleving van romantisch-historische herinneringen aan de „geuzen” van de 16^e eeuw, alsmede de weerklank van het anti-klertikaïsme van de Commune, hadden de meetingpartij op haar hoede moeten doen zijn. Zij was gerust door haar succes bij de provinciale verkiezingen (mei 1872). De nederlaag bij de gemeenteraadsverkiezingen van juli 1872 was er te verrassender om. De gemiddelde meerderheid van links was 67 stemmen. J.C. van Put was de enige katholieke gekozene. Hij weigerde zijn mandaat en Leopold de Wael werd burgemeester (30 augustus 1872). De liberalen zouden bijna een halve eeuw lang de stad besturen.

Bij zijn aanstelling verklaarde de nieuwe burgemeester in verband met de taalkwestie „de traiter nos deux langues nationales sur un pied d'égalité et à nous en servir, dans nos rapports avec nos administrés, selon leur préférence”. De klok was teruggezet. Het zou herhaaldelijk tot heftige botsingen leiden, vooral in 1877, toen in de Franse Opera te Antwerpen „La muette de Portici” werd opgevoerd als inzet van baldadige betogingen tegen de katholieke regering-Malou. De katholieke overwinning van 1884 gaf aanleiding tot nieuwe geweldadeden, waarbij men het vooral op de gebou-

Kammenstraat door J. Linnig (1873).

wen van Het Handelsblad had gemunt. Ondanks de politieke tegenstellingen werd met eensgezindheid de eerste wereldtentoonstelling (1885) georganiseerd, die ook de eerste in België zou zijn. Tijdens deze wereldtentoonstelling werd te Antwerpen een congres gehouden van 68 arbeidersorganisaties. Het programma en de statuten van de Belgische Arbeiderspartij werden er uitgewerkt (15-16 augustus 1885).

6. DE VLAAMSE PERS. De strijd om de lotsverbetering van de aangroeiende arbeidersmassa leidde in 1868 tot de oprichting van een eigen weekblad, *De Werker*. Van 1890 af ging de Antwerpse pers resoluut de Vlaamsgezinde en democratische richting uit. Katholieke democraten zagen de noodzaak in van de oprichting van een Nederlandstalig katholiek volksdagblad en stichtten de *Gazet van Antwerpen* (1891). In 1894 werd het weekblad *De Werker* dagblad. Deze Vlaamse en democratische machtsontplooiing leidde tot een reactie in de Franstalige milieus door de oprichting van twee dagbladen, de liberale *Le Matin* (1894) en de conservatief-katholieke *La Métropole* (1894). De liberale partij was tot de overtuiging gekomen dat haar Nederlandstalig orgaan geen voldoening meer schonk. In 1897 werd *De Koophandel* vervangen door *De Nieuwe Gazet*. Bij de eeuwwisseling stonden dus naast *Het Handelsblad*, dat toen reeds meer dan een halve eeuw Vlaamse strijd achter de rug had, drie dagbladen, behorend tot drie politieke richtingen, om de Vlaamse belangen mede te verdedigen.

De Vlaamse gedachte had zeer veel terrein gewonnen. Al werd de stedelijke administratie niet geheel op Vlaamse leest geschoeid, toch waren er vele ambtenaren, die zich in Vlaams opzicht verdienstelijk maakten. Zij konden trouwens rekenen op de

zoon van de volksdichter J.B. van Rijswijk, die in 1892 als burgemeester de opvolger werd van Leopold de Wael. Jan van Rijswijk, zeer begaafd als volksredenaar, was de eerste Vlaamsgezinde burgemeester van de Scheldestad.

7. DE KUNSTBEWEGING EN DE VLAAMSE STRIID. In de jaren 1894-'95 trad de figuur van Juliaan de Vriendt op de voorgrond. Deze begaafde kunstschilder sloot zich aan bij de Vlaamse actie van Coremans en zijn Antwerpse vrienden en beijverde zich met hen voor de gelijkheidswet van 1898, waarvan hij de voornaamste bewerker was. Hij bracht het tot directeur van de Koninklijke Academie en het Nationaal Hoger Instituut voor Schone Kunsten te Antwerpen (1901-'23). Hij was in zijn tijd de hardnekkigste voorvechter van de Vlaamse zaak in het parlement en verbond, naar Antwerpse traditie, de kunstbeweging met de Vlaamse strijd.

In de Antwerpse „wereld van kunsten en letteren” heeft het inderdaad nooit aan radicale flaminganten ontbroken. Sommigen onder hen, afkomstig uit andere gewesten, werden vooral in het laatste kwart van de negentiende eeuw door Antwerpen aangetrokken en hebben zich op cultureel gebied evenzeer Antwerpenaar getoond als hun in de Scheldestad geboren en getogen collega's. Weenigen zijn solitaires. Meest allen zijn weer te vinden in de redactie van tijdschriften. Zo werd de actie van Gustaaf Wappers en de flaminganten uit de Academie voortgezet door De Vlaamsche School, dat van 1855 af verscheen dank zij D. van Spilbeeck, en waaraan Max Rooses, de conservator van het in 1872 geopende Plantin-Moretusmuseum, en Pieter Génard, de stadsarchivaris, meewerkten en waarvan later (1897-1901) Pol de Mont hoofdredacteur werd. Ook de opvolger van Max Rooses, de uit Brugge afkomstige Maurits Sabbe behoorde tot degenen op wie men in Vlaams opzicht rekenen kon.

7. BREDERE BASIS VOOR DE V.B. De eerste jaren der twintigste eeuw brachten langzaam maar zeker een kentering te weeg in vele Antwerpse milieus. De culturele activiteit breidde zich uit tot de eigenlijke volkslagen, o.m. door de Liederavonden en door het amateurtoneel, dat nog reminiscenties overhield van de vroegere rederijkerskamers. Het beroepstoneel kreeg zijn kans door de oprichting van de Nederlandse Schouwburg (1870) en van de Vlaamse Opera (1893), waardoor de droom van Peter Benoit verwezenlijkt werd. Enkele jaren later werd de verheffing van de Muziekschool tot Koninklijk Vlaams Muziekconservatorium luisterrijk gevierd: het was op 12 september 1897, de grote dag van Benoits strijdlied: „Zij wilden wat was recht en wonnen wat zij wilden”. In 1907 kon het tegenwoordige gebouw van de Opera worden ingewijd.

Er volgden jaren van ongebreidelde en veelzijdige activiteit op Vlaams gebied: Het Algemeen Nederlands Verbond richtte een nieuwe Vlaamsche Hoogeschoolcommissie op (1907), het uitgangspunt van de strijd voor een Vlaamse universiteit. Te Antwerpen had het eerste congres plaats van Vlaamsche Bedienden van de Openbare Besturen (1909). De politieke partijen raakten door de taalkwestie in grote moeilijkheden. De katholieke Associatie kon niets meer bereiken zonder overleg met de Nederduitsche Bond. De liberale partij had

eveneens rekening te houden met haar Vlaamsgezinde leden: zij stichtten (1908) de Liberale Vlaamsche Bond, de Liberale Volkspartij en Help U zelve. In 1909 verenigden deze zich tot een invloedrijke federatie. De strijd om de vernederlandsing van het leger en van de burgerwacht leidde in 1909 tot het Majoor-Kopaf-incident. Tijdens een parade op de Meir gaf de majoor van de bereiden burgerwacht een bevel in het Frans. Een der toeschouwers riep „In Vlaanderen Vlaams!“. De majoor trok zijn sabel en kloofde de strohoed van de manifestant. Het resultaat was algemene verontwaardiging, die als gevolg had de stipte toepassing van de in 1897 aangenomen wet-Heuvelmans op de vernederlandsing van de burgerwacht. Sterker nog kwam het volk op voor een Vlaamse universiteit. Er werden manifesten opgesteld en betogingen georganiseerd in alle Vlaamse steden. De drie partijen werkten eendrachtig samen onder leiding van Frans van Cauwelaert (katholiek), Camille Huysmans (socialist) en Louis Franck (liberaal). Tijdens de eerste massavergadering te Antwerpen (18 december 1910) beloofde Huysmans namens het driemanschap: „Wij zullen de kraaiende hanen zijn die het Vlaamsche volk zullen wakker maken“. De strijd spitste zich toe. Op het 32ste Nederlandsche Congres te Antwerpen werd gedebatteerd over de door de Walen voorgestelde bestuurlijke scheiding. Ook de tegenstanders werden driester, o.m. onder invloed van de Société pour la vulgarisation de la langue française. Kardinaal Mercier verbood de priesters het lezen van Ons Recht, het orgaan van de Nederduitsche Bond (1910). Een winstpunt voor de strijdbaarheid van de arbeidersmassa was de samensmelting van de twee socialistische bladen De Werker en De Volkstribuun en de voortzetting ervan door De Volksgazet, met als stichters Camille Huysmans en Willem Eekelers (1914). Intussen was de vernederlandsing te Antwerpen met snelle schreden vooruitgegaan. De strijd om de universiteit had de V.B. te Antwerpen van een schuchtere taalstrijd en een zwakke politieke stroming doen uitgroeien tot een zelfbewuste sociaal-culturele volksbeweging.

9. DE EERSTE WERELDOORLOG EN ZIJN NASLEEP. De wereldoorlog kwam de zaken vertroebelen. Het activisme was oorzaak van verwarring in de Vlaamse rijen. Naast protestbetogingen tegen de vernederlandsing van de universiteit van Gent en tegen de bestuurlijke scheiding (Ary Delen verzamelde honderd zestig handtekeningen van letterkundigen en kunstenaars) waren er manifestaties om het activisme te ondersteunen, o.m. de oprichting van het Vlaamsch Verbond (1916) en de publikatie van dag- en weekbladen: Het Vlaamsche Nieuws, De Eendracht, De socialistische Vlaming, De Nieuwe Tijd, enz. Bij een bezoek van kardinaal Mercier (16 september 1917) werd deze toegejuicht en uitgefloten, zodat het tot straatgevechten kwam. In verband met de uitroeping van de zelfstandigheid van Vlaanderen had een volksvergadering plaats in de Beurs. De daaropvolgende optocht werd door tegenbetogers uiteengedreven. De „drie kraaiende hanen“ moesten het na de oorlog ontgelden: Camille Huysmans wegens zijn deelneming aan het congres te Stockholm (1917); Van Cauwelaert werd door activisten zijn passieve houding kwalijk genomen, terwijl de franskiljons hem o.m. verweten een memorandum te hebben opgesteld

ten gunste van een internationalisering van de Vlaamse kwestie, wat werd tegengesproken door Julius Hoste en door hem zelf. Men ging zover Louis Franck, die volhardde in zijn actie voor de vervlaamsing van de universiteit te Gent, te beschuldigen samen met burgemeester De Vos en senator Ryckmans de stad Antwerpen te vroeg aan de Duitsers te hebben overgegeven.

De repressie van het activisme na de oorlog leidde tot vérgaande excessen. Zij was een gelegenheid om vele Vlamingen te broodroven. Er volgde een overdreven bestraffing, waardoor vele flaminganten en hun familie zwaar werden getroffen. Op vele stadsambtenaren werden, wegens feitelijk of vermeend activisme, zware administratieve sancties toegepast.

9. RADICALISERING VAN DE VLAAMSE STRIJD. De terugkeer van de frontsoldaten met hun herinneringen aan de Vlaamse tragedie aan de IJzer, veroorzaakte een radicalisering van de Vlaamse strijd, die Antwerpen tot centrum of tot uitgangspunt had. Reeds in 1918 opgericht, werd Het Vaderland als Vlaams-nationalistisch dagblad in 1919 vervangen door De Schelde. Er ontstond een scheuring in de katholieke partij, daar zes van haar zeven volksvertegenwoordigers zich uitspraken voor het programma van het Algemeen Katholiek Vlaamsch Verbond. De socialisten publiceerden een Vlaams programma en ook bij de liberalen spraken de machtigste verenigingen zich uit voor een Vlaamsgezinde richting, terwijl de oude liberale associatie een franskiljonse vleugel werd. Verontwaardigd over de felle activistenjacht werd in juli 1919 van Antwerpen uit een manifest ondertekend door vijftig vrijzinnige flaminganten, over heel het land verspreid, om een eind te maken aan de „franskiljonse lastercampagne”. In hetzelfde jaar publiceerden de socialisten hun Vlaams programma en werd de Nederduitse Bond vervangen door de Antwerpsche Volksbond o.l.v. de oud-meetingman Hector Lebon, in de kamer vertegenwoordigd door A. van de Perre en na hem door L. Delwaide. Het eerste Katholiek Vlaamsch Congres te Antwerpen, gehouden in mei 1920, werd voorgezeten door Joris Helleputte. In alle partijen werden uitingen van Vlaamsgezindheid waargenomen. Intussen had te Antwerpen de Vlaams-nationalistische partij, de Frontpartij, zich onder leiding van H. Picard, H. van Puymbrouck en Herman Vos stevig georganiseerd. Deze partij kreeg in de loop van 1921 De Schelde als orgaan. De 11 juli-viering van 1920 werd gekenmerkt door het meest tragische feit uit de geschiedenis van de V.B. te Antwerpen. Burgemeester Jan de Vos had de optocht op het grondgebied der stad verboden. Na het eind van de betoging te Borgerhout – waar wel toestemming verleend was – trok een gedeelte van de stoet naar de Antwerpse Grote Markt, waar de liberale schepen Louis Strauss – die de burgemeester verving – aan de politie bevel gaf de betogers uiteen te drijven. Vlak bij het stadhuis werd door de politie geschoten. De negentienjarige Herman van den Reeck, student aan de universiteit te Brussel en woonachtig te Borgerhout, werd dodelijk getroffen. Hij overleed op 13 juli.

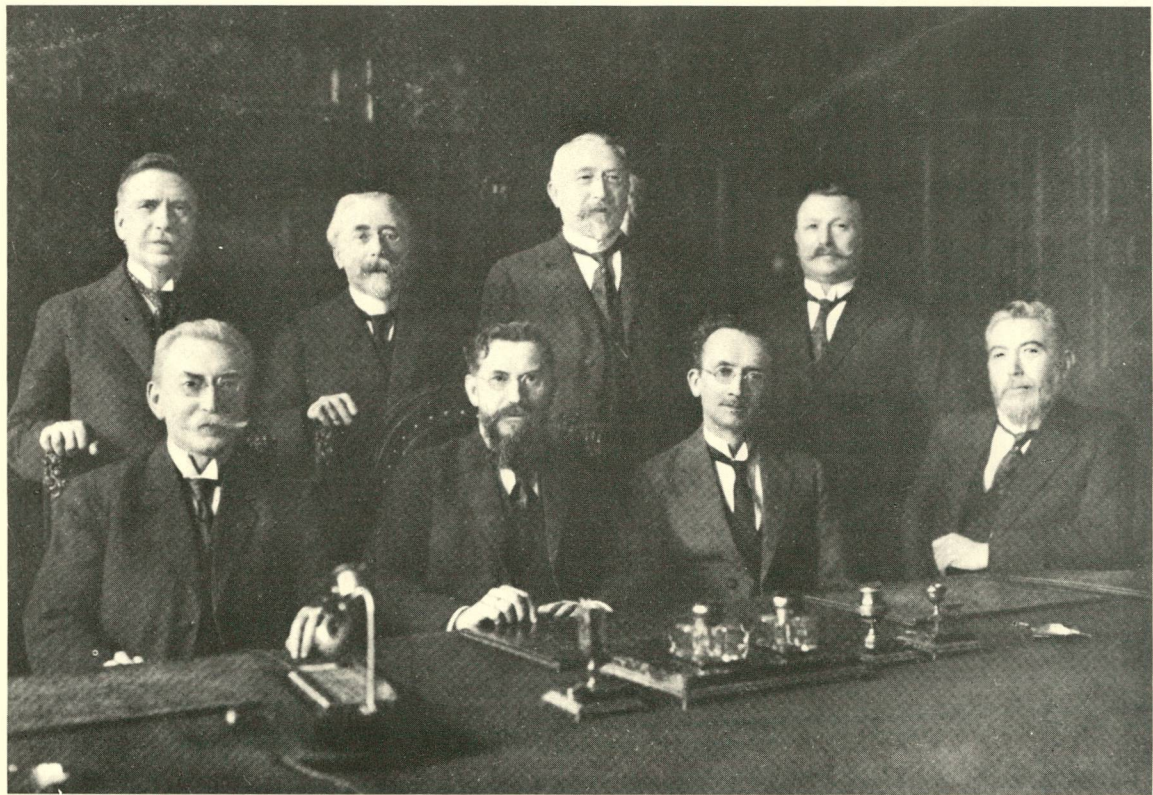
Talrijke Vlaamsgezinde verenigingen zijn in deze na-oorlogse periode in Antwerpen tot stand gekomen: Vlaamsche Padvindere en een Vlaams Verbond der Katholieke Scouts; naast de Katho-

lieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding ontstond de Volksuniversiteit Herman van den Reeck; het Algemeen Katholiek Vlaamsch Studentenverbond en Jong Vlaanderen; de Katholieke Vlaamsche Landsbond der Vlaamsche Meisjesbeweging en de Vereeniging voor Vrouwenbelangen. Vooral belangrijk was de stichting van de Vlaamse Toeristenbond (1921), die niet slechts het toerisme wil bevorderen, maar tevens „de algemene culturele belangen van het Vlaamse volk behartigen”. In dit verband moet op de bloei gewezen worden van de grote Vlaamse organisaties, tussen de beide wereldoorlogen te Antwerpen opgericht: het Vlaams Economisch Verbond (VEV), tot stand gekomen in 1916 onder impuls van Lieven Gevaert, die na de eigenlijke stichting te Antwerpen op 16 oktober 1926 de eerste voorzitter werd; eind 1928 werd op initiatief van de ex-gandavenses ir. O.F. Mariman en ir. R.F. van Bocxstaele de Vlaamse Ingenieursvereniging (VIV) opgericht, als „een dam tegen de verdere verfransing in Vlaanderen”. Beide, zowel VEV als VIV beschikken thans over een eigen tijdschrift en genieten in binnen- en buitenland van een onbetwistbaar **gezag in economische en technische aangelegenheden.**

10. VOLLEDIGE KENTERING. De gemeenteraadsverkiezingen van 24 april 1921 hadden een totale ommekeer in de gemeentepolitiek ten gevolge en openden nieuwe mogelijkheden voor de V.B. Op de katholieke lijst kwamen kandidaten voor van de Katholieke Associatie zowel als van de Antwerpsche Volksbond, waaronder F. van Cauwelaert, die zich in 1910, toen hij tot volksvertegenwoordiger gekozen was, te Antwerpen had gevestigd. Op de socialistische lijst prijkte de kandidatuur van Camille Huysmans, van 1908 af gemeenteraadslid te Brussel en sedert 1919 volks-

vertegenwoordiger voor Antwerpen. De uitslag was: vijftien katholieken, veertien socialisten, dertien liberalen en drie fronters. Het nieuwe schepencollege werd gevormd door katholieken en socialisten met Van Cauwelaert als burgemeester en Huysmans als schepen voor onderwijs (z. Democratische Coalitie na de Eerste Wereldoorlog). Het betekende niet alleen de versteviging van de Vlaamse geest in het stadhuis, wat zijn weerslag had op het Vlaamse culturele leven te Antwerpen, maar herstelde tevens de vergissingen die tijdens de „activistenjacht” op administratief gebied t.o.v. gemeenteambtenaren waren begaan. Intussen kregen de katholieke Vlamingen te Antwerpen de beschikking over een eigen dagblad, De Morgenpost, dat de Antwerpse uitgave was van De Standaard en waarvan het eerste nummer op 11 juli 1921 verscheen.

In november 1928 overleed de liberale volksvertegenwoordiger R. Kreglinger. Bij gebrek aan plaatsvervangers moesten nieuwe verkiezingen worden gehouden. Katholieken en socialisten dienden geen lijsten in. De liberalen droegen de kandidatuur voor van Paul Baelde. De Vlaamse-nationalisten stelden de ter dood veroordeelde activist dr. A. Borms als effectief kandidaat voor met Adelfons Henderickx als plaatsvervanger. De uitslag van de verkiezing (9 december 1928) luidde: Borms 83.058 stemmen, Baelde 44.410 stemmen, de twee communistische lijsten 3.083 en 2.616 stemmen. Er waren 58.052 blanco en ongeldige biljetten. De weerklank in heel het land was onbeschrijfelijk. Het was een zware slag voor de anti-Vlaamse patriotten en voor het Brusselse onbegrip. Voor de amnestie, die sedert de zware activistenbestrafing met aandrang werd geëist, was het een goede zaak. Op 17 januari 1929 werd Borms in vrijheid gesteld. De amnestiewet, door de senaat op 15 januari

Het Antwerpse schepencollege in 1921 met vooraan in het midden F. van Cauwelaert, burgemeester en C. Huysmans, schepen van onderwijs.

Wetgevende Verkiezingen van 20 November 1921

Het Socialo-Clericaal Huwelijk van Antwerpen
M^r en Mev. Huysmans-Van Cauwelaert
 Het Land zal AL de demagogen veroordeelen en
 stemmen voor de **LIBERALE PARTIJ**

De vrouw isgehoorzaambest verschuldigd
 aan haaren echtgenoot.
 (Ar. 213 van het Burgerlijk Wetboek) !!!

1929 aangenomen, werd door de koning op 19 januari ondertekend. Er volgde een algemene kentering, wat o.m. bleek uit het feit dat de Antwerpse volksvertegenwoordiger Camille Huysmans en de Waal Jules Destrée op 15 maart 1929 hun Compromis des Belges publiceerden.

11. VAN 1930 TOT DE TWEEDE WERELDOORLOG. De viering van het eeuwfeest van de Belgische onafhankelijkheid en de Wereldtentoonstelling te Antwerpen waren gelegenheden om van officiële zijde belangstelling te tonen voor de Vlaamse verzuchtingen. In 1931 werd het Federaal Statuut van België, opgesteld door Herman Vos, hoofdredacteur van De Schelde, door de Vlaams-nationalistische parlementsgroep bewerkt tot een voorstel tot grondwetsherziening. In hetzelfde jaar werd te Antwerpen een nieuwe Raad van Vlaanderen opgericht, die in een manifest de zelfstandigheid voor Vlaanderen eiste. Een reactie op de Vlaamse verwezenlijkingen was de Fraternellobetoging te Antwerpen (26 juni 1932), die het moest afleggen tegen de Vlaamse tegenbetogers. Na de gemeenteraadsverkiezingen van 9 oktober 1932 zegden de socialisten hun akkoord met de katholieken op. Dit had echter geen invloed op de V.B. te Antwerpen. Huysmans volgde Van Cauwelaert op als burgemeester. Samen met Willem Eekelers en andere overtuigde flaminganten bleef men waakzaam om de Vlaamse geest in het openbare leven te bewaren. De oprichting van het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV) verwekte een scheuring in de Vlaamse gelederen. Het Vlaamsche Front sloot zich niet aan bij het VNV. Vrijzinnige flaminganten uit de Frontpartij, o.m. Herman Vos, traden toe tot de socialistische partij. Het eerste Vlaams-Nationale Zangfeest werd te Antwerpen gehouden op de vooravond van 11 juli 1933. Het congres van de Katholieke Vlaamsche Landsbond (Antwerpen, 19-20 oktober 1935) leidde tot een meer radicaal programma, dat het nationalistisch principe huldigde. Van Cauwelaert richtte te Antwerpen een eigen orgaan op, het weekblad Elckerlyc, als een zet tegen de radicalisering van de Landsbond en het orgaan van deze nieuwe richting Nieuw Vlaanderen. Ook de socialistische partij ging een meer radicale weg op. Dat bleek uit een monsterbetoging die te Antwerpen werd gehouden (februari 1936) onder het motto „culturele zelfstandigheid” en waar het woord werd gevoerd door August Vermeylen, Herman Vos, Camille Huysmans en Willem Eekelers. Op 15 november 1936 werd het vroegere dagblad van de Frontpartij De Schelde herdoopt in Volk en Staat als orgaan van het VNV. Onder leiding van de groep Nieuw Vlaanderen kwam in 1936 de Vlaamse Concentratie tot stand, die tijdens een meeting te Antwerpen door de woordvoerders van het Katholiek Vlaamsch Burgerverbond, een soort voortzetting van de Meetingpartij – o.m. volksvertegenwoordiger Leo Delwaide – verdedigd werd. Toen tengevolge van „de zaak-dr. Martens” de Vlaamse kwestie in al haar hevigheid werd gesteld, bracht het zgn. Manifest van Antwerpen de beroering op haar hoogtepunt. Het manifest, dat op werkelijke amnestie aandrang en de Walen te verstaan gaf, dat het hier om een Vlaams feit ging waarover Vlamingen te oordelen hadden, was ondertekend door Frans van Cauwelaert en Camille Huysmans en andere katholieke en socialistische

parlementsleden (februari 1939).

12. NA DE TWEEDE WERELDOORLOG. De Tweede Wereldoorlog bracht andermaal verdeeldheid in het Vlaamse kamp. De naoorlogse periode werd gekenmerkt door een ongenadige repressie, waarbij economische en politieke collaboratie volgens zeer verschillende maatstaven bestraft werden. Vaak ontbraken objectieve criteria en in vele gevallen bleken wraakgevoelens en anti-flamingantisme de doorslag te geven.

Het duurde enige tijd, voordat de Vlaamse strijd kon worden hervat. Alleszins werd deze periode gekenmerkt door een dieper ingrijpen van de V.B. in een dubbele richting: de vernederlandsing van het bedrijfsleven en daarmee gepaard een toespitsen van de Vlaamse actie op het sociale leven. Op rechterlijk gebied was er de stichting van het Rechtskundig Weekblad in de schoot van de Vlaamse Conferentie bij de Balie te Antwerpen, waarvan de grote verdienste toekomt aan Mr. R. Victor.

In cultureel opzicht zij nog vermeld de oprichting in 1933 van het Museum van de Vlaamsche Letterkunde (thans Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven), waarvoor Lode Baekelmans en Willem Eekelers de dank van alle Nederlandse taalgenoten verdienen.

De politieke partijen hebben te Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog niet dezelfde houding aangenomen en zeker niet de gewenste eensgezindheid getoond t.o.v. de Vlaamse problematiek. De katholieken hebben zich weten te ontdoen van hun conservatieve vleugel, die vroeger reeds veel van zijn invloed had ingeboet. In de vroegere liberale partij, thans Partij voor Vrijheid en Vooruitgang (PVV), heeft het Liberaal Vlaams Verbond zijn positie versterkt. De socialisten hebben hun unitaire standpunten niet prijsgegeven en hun wantrouwen t.o.v. manifestaties zoals de IJzerbedevaart en de Vlaams-Nationale Zangfeesten gehandhaafd. De vooruitgeschoven stellingen, door burgemeester Craeybeckx ingenomen, o.m. in verband met Brussel, moeten ook meer als persoonlijke initiatieven dan als uitingen van de partijman worden gezien, al heeft het socialistisch partijorgaan hem, als het nodig bleek, niet in de steek gelaten. De Vlaamse extremisten hebben zomin vóór als na de Tweede Wereldoorlog te Antwerpen een echte doorbraak kunnen verwezenlijken. Bij de opeenvolgende verkiezingen voor de gemeenteraad boekte de Volksunie echter meer succes dan de Vlaams-nationalisten tussen de beide oorlogen.

Aantal raadsleden: zie tabel op bladzijde 111.

Het is duidelijk dat het Vlaamse voorkomen van Antwerpen er na de Tweede Wereldoorlog sterk op vooruitgegaan is. „Het zakenleven, de reclame en het winkelbedrijf bedienen zich steeds meer van de volkstaal” (L. Picard). Anderzijds is de achteruitgang van de Franstalige pers te Antwerpen merkbaar. De tot twee teruggebrachte Franstalige bladen („Neptune” verschijnt niet meer) hebben veel van hun belang en nog meer van hun invloed verloren.

In het Antwerpse stadsbestuur verdwenen de laatste herinneringen aan een verfranste administratie. Dank zij doeltreffende maatregelen van de hoogste ambtenaren werd dat eveneens naar buiten gedemonstreerd: de bedrijven te Antwerpen en in het Vlaamse land ondervonden dat in het Frans ge-

Tabel van de verkiezingen voor de gemeenteraad.

	Vanaf	Aantal zetels	Kath.	Soc.	Lib.	Vl. Nat.	Andere
1921	45	15	14	13	3	—
1927	45	15	14	15	1	—
1933	43	15	14	12	2	—
1939	43	13	13	8	1	(6 [Frensen]) (2 [Rex.])
1947	43	21	16	5	—	1 Comm.
1953	43	15	20	7	1	—
1959	43	19	21	3	—	—
1965	43	13	18	6	5 VU	1 Comm.
1971	45	12	18	6	8 VU	1 Comm.

voerde correspondentie niet welkom was en in de bestekken der openbare aanbestedingen, uitgaande van het stadsbestuur, werd op straf van nietigheid het gebruik van de Nederlandse taal verplicht gesteld. Meer spectaculair waren de voorschriften om bij bevestiging van de openbare gebouwen naast de Belgische vlag de leeuwevlag niet te vergeten. Tot de Vlaamse manifestaties behoren de jaarlijkse herdenkingen van de Guldensporenslag. Deze bereikten in de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog een hoogtepunt door de opvoering op de Grote Markt van de Leeuw van Vlaanderen van H. Conscience, voor het toneel bewerkt door F. Meire (1939). Na de oorlog werd de traditie hervat met gelegenheidstoespraken door burgemeester L. Craeybeckx, waarvan die op het thema „Wij zullen Brussel niet loslaten” (1954) tot de meest opzienbarende behoorde. De Vlaamse cultuurverenigingen hebben zich in een verbond verenigd om – zonder onderscheid van wijsgerige of politieke overtuiging – de activiteiten van de Vlaamse culturele verenigingen in de Antwerpse agglomeratie te coördineren en, door gezamenlijke manifestaties, de Nederlandse cultuur te bevorderen en ons cultuurpatrimonium te verdedigen. Het verbond stelt zich anderzijds tot doel de aard en uitdrukkingwijze van het Vlaamse volkswezen te vrijwaren, bevestigen en veredelen.

Opmerkelijk voor deze na-oorlogse periode is de activiteit in Vlaams opzicht van de Conferentie der Burgemeesters van de Antwerpse agglomeratie, die regelmatig vergaderde onder voorzitterschap van de Antwerpse burgemeester Craeybeckx. Deze had reeds kordaat stelling genomen tegen de tienjaarlijkse talentelling. Hij verkreeg daarna vanwege zijn collega's uit de randgemeenten een eensgezind verzet tegen de tweetaligheid van de formulieren voor de volkstelling van 31 december 1960. Antwerpen weigerde de tweetalige formulieren te gebruiken. In 1967 nam de Conferentie der Burgemeesters een resolutie aan waarin de anti-Vlaamse politiek van de Brusselse gemeentebesturen werd gelaakt, vooral op onderwijsgebied. Meer dan zeshonderd burgemeesters uit het Vlaamse land sloten zich bij de Antwerpse protestactie aan. Als gevolg van een te Antwerpen uitgewerkt initiatief ontstond het Vlaams Onderwijscentrum-Brussel, waarvoor alle Vlaamse gemeentebesturen werden verzocht jaarlijks één frank per inwoner te storten. Antwerpen gaf het voorbeeld: de gemeenteraad stemde toe in een jaarlijkse subsidie van 250.000 F. De Antwerpse randgemeenten volgden dit voorbeeld en na hen vele gemeenten in het Vlaamse

land.

Steeds was het sterk ontwikkelde „ik-heidsgevoel” van Antwerpen van grote betekenis voor de ontwikkeling van de V.B. (Leo Picard). In moeilijke tijden en in lastige omstandigheden heeft Antwerpen steeds een vooraanstaande rol gespeeld. Te Antwerpen hebben „incidenten” plaatsgevonden die niet alleen sterke weerklank vonden, doch kenteringen hebben verwekt in de V.B. (Meeting, Majoor Kopaf, Herman van den Reeck, Bormsverkiezing, enz.). Hebben de traditionele politieke partijen als zodanig niet de radicale Vlaamse standpunten verdedigd, dan werden er toch voortdurend in elke partij sterke persoonlijkheden gevonden die invloed uitoefenden en uiteindelijk toch door de grote meerderheid gevolgd werden.

LITERATUUR: P.J. Backx, *De Antwerpsche Meeting of 11 jaar uit de geschiedenis van Antwerpen (1861-1886)* (1887); - A. Bossaerts, F. van Laar en L. Plessens, *Het Vlaamsch Programma* (1906); - P. Fredericq, *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging*, 3 dln. (1906-'08); - H. van Puymbroeck, *Het Vlaamsche Front en de strijd voor de Vlaamsche Zelfstandigheid* (1925); - J. Persyn, *August Snieders en zijn tijd*, 3 dln. (1925-'26); - A. van Laar, *De Geschiedenis der arbeidersbeweging van Antwerpen en omliggende, 1860-1925* (1926); - F. Prims, *De Antwerpsche dagbladpers in de jaren 1796-1830*, in *Antwerpiensia* (1929); - M. Basse, *De Vlaamsche Beweging van 1905 tot 1930*, 2 dln. (1933); - F. Prims, *Bij den oorsprong van den taalstrijd te Antwerpen*, in *Antwerpiensia* (1933); - Ellen Corr (pseudoniem van H. Mendiaux-Coremans), *Edward Coremans. Herinneringen van zijn dochter*, met inleiding door E. Wildiers (1936); - F. Prims, *De katholieke dagbladpers te Antwerpen* (1936); - L. Picard, *Geschiedenis van de Vlaamse en Grootnederlandse Beweging*, I en II (1937 en '59); - J. Brans, *Het Dietsche Bewustzijn in Zuid-Nederland* (1937); - F. Prims, *De wording van het nationaal bewustzijn in onze gewesten* (1938); - J. Brans, *De illusie der historische lotsverbondenheid* (1939); - F. Prims, *De verfransing van Antwerpen in de XVIIe eeuw*, in *Antwerpiensia* (1939); - J. Brans, *Het zelfstandigheidsnationalisme in de Vlaamse Beweging* (1940); - M. Lamberty, *De politieke geschiedenis en de Vlaamse Beweging*, in *Geschiedenis van Vlaanderen*, VI (1949, p. 9-115); - F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen. Nederlandsche en eerste Belgische Periode*, X, 3^e boek (1949); - J. Christiaens, *De radicale tendenzen in het Antwerpse politiek leven* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Kath. Univ. Leuven, 1954); - J. Merckx, *Het oudste Vlaamse blad in België. „Het Handelsblad” 100 jaar* (1954); - Lieven Gevaert, *de mens en zijn werk* (1955); - E. Willekens, *De taalstrijd in België, 1840-1884*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X (1955, p. 350-371); - L. Wils, *De ontwikkeling van de gedachteninhoud der Vlaamse Beweging tot 1914* (1955); - L. Meerts, „*Gazet van Antwerpen*” van klein volksdagblad tot nationale krant (1956); - L. Wils, *De Vlaamse Beweging*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI (1956, p. 164-179); - L. Jacobs, *De publieke opinie in Antwerpen tijdens het Hollands tijdvak (1815-1830)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Kath. Univ. Leuven, 1959); - A. Molter, *Volksgazet 45 jaar oud* (1959); - L. Wils, *De politieke oriëntering der Vlaamse Beweging* (1959); - J. Kuypers, *De Vlaamse Beweging. Een socialistisch standpunt* (1960); - M. de Vroede, *Juliaan De Vriendt in de politiek en de Vlaamse Beweging* (1960); - R. Roemans en H. van Assche, *Camille Huysmans* (1961); - L. Wils, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse arbeidersbeweging*, in *De Gids op Maatschappelijk gebied* (1961,

p. 31-52 en 137-149); - M. van Haegendoren, *De Vlaamse Beweging nu en morgen* (1962); - L. Picard, *Evolutie van de Vlaamse Beweging van 1795 tot 1950. III De twee wereldoorlogen en later* (1963); * R. Roemans en H. van Assche, *Frans van Cauwelaert*, met inleiding door K.C. Peeters (1963); - L. Wils, *Het ontstaan van de Meetingpartij te Antwerpen en haar invloed op de Belgische politiek* (1963); - H.J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte*, 4 dln. (1963-'65); - Dirk Wilmars (pseudoniem van J. van Alsenoy), *De psychologie van de franstalige in Vlaanderen. De achtergrond van de taalstrijd* (1966); - H. de Borger, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse pers. Repertorium 1794-1914* (Interuniversitair Centrum van Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen 11, 1968); - H.J. Elias, *Vijfentwintig jaar Vlaamse Beweging 1914/1939*, 4 dln. (1969); - H. Noels, *Zuidnederlandse tijdschriften van vóór 1850* (Nederlandse Volkskundige Bibliografie o.l.v. K.C. Peeters, IX, 1970); - *Uit het archief van Frans van Cauwelaert, I Gedenkschriften over de Vlaamse Beweging en Belgische Politiek 1895-1918*, met inleiding en aantekeningen door R. de Schryver (1971); - M. Gijsen, *Een stad van heren. Prentenboek van Antwerpen* (1971); - J. Bell, *Jan van Rijswijk (1953-1906) in de politiek en de Vlaamse Beweging* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Kath. Univ. Leuven, 1972).

KAREL C. PEETERS